

Старостин Владимир Николаевич,
учитель начальных классов
МБОУ «Дулгалахская СОШ им. И.И.Котельникова»
МО «Верхоянский район» РС(Я);
(«Тымтык саас уратылара. (Төрөппүт үөрэбэ)»).

Тымтык саас уратылара.

(Төрөппүт үөрэбэ).

Сааһын ситэ илик оҕо улахан дьонно аҕыйаҕа суох ыарахаттары үөскэтэр. 13 сааһыттан 16 сааһыгар дери оҕону иитии биир саамай ыарахан кэмэ буолар («Период бури и натиска»). Бу оҕо психологически улаатар уонна эт-хаан өттүнэн ситэр бириэмэтэ, оҕо уонна улахан киһи икки ардынаабы онтогенетическэй сайдыытын стадията буолар. Бу кэмнэ социальной эйгэ баттааһынын түмүгэр оҕо бэйэтигэр эрэлэ суоҕа, санаарҕааһына саамай мунутууругар тийэр. Кыраттан даҕаны санаарҕаан оҕо бэйэтин-бэйэтигэр бүгэн хаалыан сөп.

Тымтык саас кэмигэр туох буоларый? Бастатан туран, оҕо улахан киһи буолууга соһуччу ыстаныыта. Арай, эрдэ оҕо улаатан эрэ испит эбит буоллаҕына, аны билигин кини духовно уонна физически улаатта.

Обургу оҕо (подросток) – кини оҕо да буолбатах, улахан киһи да буолбатах. Бу позиция элбэх учугэйэ суоҕу аҕалар. Арыт биһиги улахан дьон бэйэбит улахан киһи буолуу эйгэтин аанын улаатан эрэр киһи иннигэр сабан кэбиһэбит. «Өссө да кыраҕын», «сиртэн быга эрэ илик эрэри» ... Ол ааны сабааччылар үксэ төрөппүттэр бэйэлэрэ буолаллар. Онтон кинилэр дьиз-кэргэннэ, социумна оҕолорун сана статуһугар бэлэмнэрэ суоҕа көстөр.

13 саас кризисин 3 саас кризисин кытта тэнниллэр. 3 саастаах оҕо тулалыыр эйгэни үөрэтэргэ, билэргэ дьулуһар эбит буоллаҕына, 13 саастаах оҕо социальной эйгэни, о.э. киһи киһини кытта сыһыанын, дьон сыһыанын эйгэтин үөрэтэргэ, билэргэ дьулуһар. Оҕо улаатан эрэр кэмигэр өйө-санаата олус уларыйар. Бэйэтин улахан киһи курдук сананар, төрөппүттэрин аптарытыаттара намтыыр, саастыылаахтарын этиилэрэ улахан суолталанар. Ол иһин, оҕо сыһыа төрөппүттэриттэн тэйэн бэйэтин эйгэтигэр, саастыылаахтарын эйгэтигэр, барар. Үөрэх, оскуола саамай сүрүн сорук буолан бүтэллэр. Бу кэмнэ оҕо сүрүн салайар хайысхатынан - коммуникативнай хайысха буолар. Атын киһини (биир саастыылаахтарын) кытта «личнай» кэпсэтии-ипсэтии. Ол, икки эбэтэр хас да киһи бэйэ-бэйэлэрин кытта сөбүлэн нөнүө санааларын, куустэрин бииргэ холбоон, сыһыаннарын бииргэ олохтоон, бииргэ үлэлээн биир уопсай түмүгү ситиһиилэрэ буолар.

Тымтык саас биир сүрүн уратытынан обургу оҕо, улахан киһи эппиэтинэһин ыларыттан куотунан туран улахан киһи статуһун ыларга дьулуһуута буолар.

Обургу оҕо үксүгэр төрөппүттэрэ киниэхэ биэрэр олохтон ылбыт билиилэрин-көрүүлэрин сөбүн билэ-билэ ылыан аккаастыыр. Оҕоҕо «Мин барытын бэйэм билэбин» диэн позиция үөскүүр. Кини бэйэтин көрүүтүттэн атын, ураты санааны кыайан өйдүү уонна ылына сатаабат. Оннук киһи бэйэтин болҕомто ортотугар сылдьар курдук саныыр, о.г.б. бэйэтин оноруутуттан астыныны, дуоһуйууну ылбат.

Тымтык саас ыарахаттара:

1. Оџо бэйэтигэр эрэлэ суоџа. Оџоџо 13 сааһыгар тымтык саас аџыйаџа суох ыарахаттара мунһуллаллар, ону кытта сыыйа оџо бэйэтигэр эрэлэ суоџа улаатар.
2. Оџо уйулџатын тутулун үрдүк таһыма. Оџо туохтан эрэ наар санаарџыы, долгуйа, ыксыы сылдыара. Ол, дьиз-кэргэннэ оџо кыаџар, билиитигэр сөбө суох сыана бэриллэриттэн, оџо кыаџа, дьоџура намтатылларыттан, («Эйиигиттэн туох да учугэй тахсыа суоџа! Син биир ити соруудаџы сатаан толоруон суоџа» ...), эбэтэр төттөрүтүн үрдэтиллэриттэн, үрдүк түмүк кэтэһиллэриттэн, ситиһиигэ улахан болџомто уурулларыттан, оџо төрөппүттэрин күүтэр кэтэһиллэригэр сөп түбэспэтиттэн буолуон сөп.
3. Оџо төрөппүттэригэр уонна доџотторугар кини туох суолталааџар санаарџааһына. Обургу оџолор кыраттан дааны бэйэлэрин атаџастаммыт, туоратыллыбыт курдук сананыахтарын сөп уонна ол балаһыанһаттан тахсар сөбө суох суолу, ардыгар доруобуйаџа да буортулаах, көрдүөхтэрин сөп.
4. Оџо соһуччу бэйэтин көмүскэниитэ. Ардыгар куттал суоџун да үрдүнэн оџо бэйэтин көмүскэнэр сыалтан соһуччу хаһан да онорботоџун онорон хардары эппиэттиэн сөп.
5. Обургу оџо атын дьону кытта алтыһарыгар, сыһыан олохтууругар дьонуттан тутуллара киниэхэ мэхэй буолуута.

Кини киниттэн тутуллара биһиэхэ хас биирдибитигэр баар. Ол суоџа эбитэ буоллар биһи бары иэйиитэ суох роботтар буолуохпут этэ. Таптыыр дьоммутун көрүстэхпитинэ үөрүө суохпут этэ, оџолорбутун, төрөппүттэрбитин кууһуо, кинилэри ахтыа суохпут этэ. Биһиэхэ тутулар сүрүн дьоммут бааллара - ол сөп.

Онтон, эһиги ол тутулар кинигит аттыгытыгар баар эрэ буоллаџына эһиги тус дьолгут онтон тутулуктанара – ол сөбө суох. Оннук сыһыанна биһиги ол кинини тус бэйэтин сыаналаабахха, кини хас биирдии хаамыытын хонтуруоллаан, кини бэйэтин кыаџын арыһарарыгар көнүл биэрбэккэ кытаанахтык илиибитигэр тута сылдыабыт. Арай куотан хаалыа! Биһиги биيري өйдүөх тустаахпыт, оннук сыһыан төттөрү бэйэбитигэр эргийэн кэлиэн сөбүн. Биһиги бэйэбит ол сыалыгар киирэн хаалыахпытын сөп.

Тымтык саас ыарахаттара син биир биллибэккэ ааспаттар. О.г.б. ол дьонно барытыгар ыарахан уонна алдыатыылаах кэм буолбатах. Үксэ улахан кини оџоџо олох сыаннастарын төһө табыгастаахтык биэрэриттэн уонна ону төһө инэмтэлээхтик инэрэриттэн тутулуктаах.

Тымтык саас үчүгэй өрүттэрэ:

- оџоџо улахан кини буолуу иэйиитэ киирэр (саһа көстүү);
- оџо бэйэтигэр сыана бэринэрэ, бэйэтин бэйэтэ салайынара, бэйэтэ толкуйдаан онороро элбиир;
- оџо бэйэтин тас көстүүтүгэр ордук болџомто уураһар (үрдүгэр, фигуратыгар, сирэйигэр, таһаһыгар уо.д.а.);
- оџо билиини, сатабылы бэйэтэ ыла сатыыр;
- оџо атыттартан уратыта суох, ордук буоларга дьулуһар

Тымтык саас ыарахан өрүттэрэ:

- оҕо өссө да бигэтэ суох мөлтөх уйулҕата;
- оҕо бэйэтигэр эрэлин суоҕа үрдүк таһыма;
- оҕо «Мин барытын бэйэм билэбин» диэн позиция үөскээһинэ;
- оҕо улахан дьону кистэлэн, албын албастары туттан салайыыта уонна онтон туһаны ылыыта;
- оҕо бэйэтин ис санаатын уонна тулалыыр эйгэни кытта атааннаһыыта;
- оҕо учууталларга, төрөппүттэргэ, улахан дьонго төттөрүлээһинэ;
- оҕо соҕотохсуйууттан куттаныыта.

Төрөппүттэргэ сүбэлэр:

1. **Көнүллэ биэрин.** Оҕобутун сиэрин таһынан бүөбөйдээбэн уонна хонтуруоллаабан.
2. **Нотация ааҕыбан** (һьаныһыман). Кэпсэтэр тылгытын уларытын. Холку, сымнаҕас санаҕа көһүн. Өйдөөн: оҕо тус бэйэтэ көрүүлээх уонна быһаарыы ылынар бырааптаах.
3. **Өйдөспөтү икки ортүттэн сөбүлэһиигэ тиэрдэ сатаан.** Иирсэн көмөтүнэн өссө кимиэхэ да тугу да дакаастыыр сатамматаҕа. Ким өйдөөх, ол киһи туһа туһугар туораан биэрэр. Өйдөөн: бэйэҕит оҕобут иннигэр кыайыы өрөгөйө ол төрөппүтү киэргэспэт. Ыарахан балаһыанньаттан хайдах тахсар сатабылыгар оҕобут эһигиттэн үөрэнэр. Оҕо өй-санаа уонна эт-хаан өттүнэн сөптөөх быһаарыныы ылынарыгар көмөлөһүн.
4. **Мөбүбэн, ыксарыбан...** Оҕону обургу сааһыгар тийбитин кэннэ моһуонун көннөрө сатыыр олох сыһа. Бары сэрэтиилэри хос тыла суох, үтүөнү баҕарардыы холкутук онорун. Истибэт буолуу - оҕо эһиги бүөбөйдээһинниттэн тахсарга дьулуһуута буолар.
5. **Оҕобутуттан элбэхтик көрдөһүн.** Төрөппүт оҕотуттан үчүгэй быһыыны-майгыны, бэрээдэги үксэ бирикээскэ олобуран ирдиир буоллаана оҕо истигэн буолуон сөп. Оннук оҕо ийэ, аҕа ирдэбилин эрэ толорор, инник гынар үчүгэй эбит диэн буолбакка. Инник быһыы-майгы оҕо олох сыаннастарын толору биэрбэт. Бирикээс, хамаанда онугар чаастатык көрдөһүү иһиллэр буоллаҕына, оҕо төрөппүттэrim мин диэкилэр диэн толору эрэллээх улаатыа.
6. **Оҕобутун өйөөн.** Оҕо ситиспэтэһинэ даҕаны наҕараадатааҕар өйөбүл наада. Өйдөөн – оҕо этэ-сиинэ сайдар кэмигэр кини дууһата ыалдьар уонна көмө көрдүүр.
7. **Тулуурдаах буолун.** Оҕо уларыыы тулууру ирдиир. Эһиги оҕобутугар сыһыанныт сааһыламмыт уонна бэрээдэктэммит буолуохтаах. Оҕолор үчүгэй психологтар.
8. **Оҕобутун кытта санааһытын атастаһын.** Оҕо онорбут биричиинэтин өйдүүргэ иэйии туһунан кэпсэтии олус наадалаах. Сымнаҕастык кууһан олонор оҕобут хайдаһын туһунан ыйытаргытын умнуман!
9. **Оҕобутун чаастатык кууһун, имэрийин.** Оҕо бу кэмнэ талбыт тактильный контакт саамай наадалаах. Имэрийини – тапталы биллэрии, киһи суолтатын үрдэтии. Оҕотун имэрийэн-сыллаан ыла-ыла уонна эһин-ыраас киһи дэбигэс үтүктүбэт таптал, иэйии тылларынан этэ-тыһына олонор ийэттэн ордук кэрэ көстүү бу үрүн күн аһыгар суох.

Сааһын ситэ илик оҕоҕо дьииэ-кэргэн өттүттэн саамай сүрүнэ: **Таптал, Эрэл, Өйөбүл, Өйдөбүл** - буолар.

Оҕоҕо хайдах тапталы биэрэҕин да, кини ол тапталы төнүннэриэ. Толору тапталы оннук толору тапталынан төнүннэриэ, онтон ситэтэ суох тапталы хайдах, туох балаһыанньатыттан көрөн төнүннэриэ. Тугу да биэрбэтэххэ, кини төнүннэрэрэ суох буолуо.

Энигитин дьон туох эрэ иһин буолбакка агардастыы таптыахтарын баҕарабыт ду? Оччотугар оҕоҕутун агардас үчүгэй үөрэҕин эрэ иһин ду, үчүгэй бэрээдэгин эрэ иһин ду буолбакка боруоста таптаан эрэ. Таптаан кини эһиэнэ эрэ буоларын иһин.

Оҕоҕутун хайдах баарынан таптаан уонна киниэхэ суох хаачыстыбалары умнун... Иити түмүгэ кытаанахтан ду, сымнаҕастан ду тутулуга суох. Иити түмүгэ эһиги оҕоҕутугар ис иэһиигититтэн, эһиги киниэхэ олох быраабылаларын хайдах инэрэргититтэн тутулуктаах.

Төрөппүт оҕото киниэхэ наадыр кэмин куоттарымыан наада.